

על הספר „חיי אדם” ומחברו

מאת

א"י גולדראט

א. ספר הלכה לעם

הספר „חיי אדם” לרבי אברהם דנציג מוילנא, שהופיע לראשונה בשנת תק"ע — זכה לתפוצה רבה ובלתי שכיחה. לא עברו שנים מועטות ו„חיי אדם” הפך להיות ספר-הלכה פופולארי ביותר והיה מצוי כמעט בכל בית יהודי. כל אחד, בר-אורין, למדן כבעל בית, מורה תוראה כצעיר צמא דעת הלכה יום-יומית — כולם מצאו בו חפץ. ה„חיי אדם” הפך להיות מעין „מן” רוחני-הלכתי שכל אחד טועם בו טעם לשבח — כפי הבנתו-הוא. ההצלחה שהאירה פנים למחבר וספרו — היתה בבחינת אפתעה אף למחבר עצמו.

במהדורה הראשונה — המחבר הוא אלמוני. שמו של ר' אברהם דנציג לא התנוסס על יצירתו. בשער הספר — הארוך והמסורבל למדי — פירוט והסבר על מעלות הספר ונחיצותו, אבל בהעלם שם המחבר. בהקדמתו הוא מציין: „ואין מן הראוי להסתכל במחבר הספר אלא במה שכתוב בו, כי מן התולעת הקטן יוצא בגדי המשי ומן החלזון יוצא תכלת הצבע המובחר והיוקר וכאז"ל: אל תסתכל וכו'. ואני לא חיברתי ס' זה לעשות ממנו קרדום כידוע מגודל ההוצאות הדפוס והלואי שיהי' ביאה כיציאה, וגם לא לקנות שם, אחר שאיני מזכיר את שמי”.

להלן הוא חוזר ומציין בהקדמתו: „והנה הי' בדעתי שלא ליקח שום הסכמה... אך אחר שעיקר חיבורי הוא לנערים ובעלי בתים וידעתי כי אלו יתנו עיניהם בראשונה על הסכמות, לכן לקחתי הסכמות רק מעמיתי וריעי דקהילתנו אשר יחדיו נמתיק סוד, זולת הגאון אב"ד דק"ק בריסק”. ואמנם, בהסכמות הגאונים הגדולים המפורסמים אבדק"ק בריסק ודק"ק פינסק והמאורות הגדולים דק"ק וילנא, ובראשם: ר' אריה לייב קצנליבוויגין מבריסק רבי שאול ור' אבלי פסבולר מוילנא ור' פרץ מפיינסק ועוד, נאמר: „מהות הספר חיי אדם ונשמת אדם והתועלת הנמשך מהם ביאר הרב המחבר בהקדמתו ודבריו אמת וצדק על קו האמת והספר הזה הוא רב תועלת וכ"ש לחנך בהם הנערים ולמי שאין לבו שלם להבין דברי הש"ע והאחרונים על בורין, והי' כאשר ילמד בספר הזה מאליו יבין דבריהם ובהיות שהיא זכות הרבים מצוה רבה לסייע להרב המחבר להוציא מחשבתו אל הפועל וכל המסייע לזה הוא ממזכי הרבים וגורנו על המדפיסים בארור מסיג גבול וכו' שלא להדפיס ס' ח"א או נ"א וכ"ש שניהם בלא רשות המחבר או מיו"ח משך י' שנים והשומע לדברינו יחולו ברכות על ראשו”. הנכון, שהמחבר ר' אברהם דנציג קיבל מכל אחד מגדולי ארץ אלה הסכמה מיוחדת, אולם הוא מציין: „בגם שכ"א וא' האריך בלשונו הטהור, אחר שכולם בסגנון א' לפרסם גודל תועלת הספר והודעתי בהקדמה שלא היה בדעתי ליקח שום הסכמה, ולכן לא העתקתי כל דבריהם רק תכלית המכוון וחתימת ידם” — הכוונה, שעיקר חיבורו מיועד לנערים ובעלי בתים, הנותנים עיניהם בהסכמות, לכן די ומספיק לפרסם שמות המסכימים ותמצית דבריהם — ותו לא.

ואכן, בשער מודגש: „א. התועלת הא' שאפי' נער בן י"ג שנה יכול ללמוד ולהבין ולהיות בקי רובו ככולו מדיני הש"ע בזמן מועט מה שצריך לזה תלמיד ותיק יגיעה רבה כמה שנים", ובכל זאת, מוסיף והולך ומונה מעלות הספר, ונוקט בדרכו מן הקל אל הכבד, כלומר: מתחיל בנערים בני י"ג, עובר ל„בעלי בתים שעול הפרנסה כבד עליהם כאשר ינוחו מעט יוכלו ללמוד בספר זה, כי הלשון קל מאד", ומכאן, ל„בעלי בתים הלומדים שיעור גפ"ת בכל יום", ו„אפילו הלומדים הש"ע — וכאשר יעיין בספר זה או יבין דברי הש"ע על בוריו". ולא זו אף זו, „אף מופלגי תורה ומורי הוראה ימצאו דינים מחודשים". היינו, שהמחבר הציע מרכולתו-ספרו לכל — וכל אחד ימצא בו את חפצו. דמוי-מה לכך, יש למצוא בשער ובהקדמתו של מרן רבינו יוסף קארו, לשלחן ערוך, ככתוב: „למען תהיה תורת ד' תמימה שגורה בפי כל איש ישראלי כי כאשר ישאלו חכם דבר הלכה לא יגמגם בה... בהיות שגור בפיו ספר זה הבנוי לתלפיות, תל שהכל פונים בו. זאת ועוד, התלמידים הקטנים יהגו בו תמיד וישגנו לשונם על פה ותהיה גירסא דינקותא מסייעת בפיהם" — הוא הדין מחבר ה„חיי אדם" מגמתו: יצירה שתהיה שוה לכל נפש — ותועלתה לכל אחד, לפום דרגתו-הוא.

ואכן, הפץ ד' הצליח בידי המחבר. נתגשמה משאת-נפשו במלואה — ואף למעלה מזה. ה„חיי אדם" זכה לעשרות מהדורות בזמן קצר יחסית (אולי, רק הקיצור שלחן ערוך — אפשר לו להשתוות אליו). הביבליוגרף ר' נפתלי בן-מנחם מנהל מפעל הביבליוגרפיה בספריה הלאומית בירושלים, שח לי כי בידיו נתונים, שה„חיי אדם" נדפס יותר משמונים פעם — ועדיין המספר אינו מדויק וסופי. תפוצתו ופופולאריותו של הספר הגיעה עד כדי כך, שבתפוצות ישראל במזרח אירופה היו קיימות חבורות-חבורות לומדי ה„חיי אדם" — והספר היה שגור ואף חביב ומקובל על כל.

*

סוד-הצלחתו של הספר, מהו? ניתן לומר, כי ר"א דנציג הצליח בשתי מגמותיו גם יחד, גם כפופולאריזטור של ההלכה — היודע להגיש תמצית-התוכן מנופה, בשפה ברורה ובלשון עממית קלה ונוחה ואף חכמתו עמדה לו, כפוסק ומכריע — וגדולים וטובים מעולם ההוראה קיבלו את הכרעתו. ובעצמו הדגיש: „וכן במקום שנתלקו האחרונים הכריע המחבר בראיות ברורות" — הנה, הכרעותיו שנתקבלו לרצון ע"י מורי הוראה בישראל — עשוהו לספר הלכה חשוב, שכל יושב על מדין זקוק לו. ומאידך, ההרצאה הפשוטה, הברורה והעממית — לקחה שבי את לב ההמונים, והם אף השיבו לו חיבה, הכרה והוקרה.

וההצלחה עשתה את שלה.

ואם בהוצאה ראשונה, המחבר לובש ענווה — ואכן, ענוות-חן מדתו — ומכריז ב„שער": „מזהיר שמי שיש לו לב להבין דברי הש"ע על בוריו אסור לסמוך עלי למעשה עד שיעיין גם בש"ע", הרי במהדורה שניה שהופיעה בתקע"ט — אין זכר לפסקה זו. ובשער צויין: „והנה התועלת הנמשכת מחיבור הזה כבר מבואר ונגלת לעין כל ועכשיו בדפוס הזה נתווספו עוד כמה מעלות". גם המחבר יצא מאלמוניותו ושמו נקרא על יצירתו: חברו הרב המאה"ג מהר"ר אברהם דנציג מ"ץ דפה בעל המחבר ספר חכמת אדם ובינת אדם" — ואכן, בפרק-זמן זה חלה תמורה גם בחיי המחבר. ר"א דנציג כל ימיו היה סוחר, אמנם, מסוג „שמלאכתם ארעי ותורתם קבע", אבל חי

על יגיע כפיים, לעת זקנתו, בתקע"ב לערך, נתערער מצבו החומרי, כך שנאלץ לקבל עול הוראה ונתמנה כמ"ץ דמתא — וילנא.

למהדורה השניה, הוסיף המחבר הקדמה, שאמנם, נדפסה בכל המהדורות ובה כבר מבצבצת נעימה אחרת, של סיפוק והדחה, באמרו: „ועוד גבר חסדו עלי כי הביאני עד הלום לעשות לי שם כשם הגדולים לחבר חיבורים, ללמד דעת לעם קדשו, אשר כל איש משתוקק ללמוד בתוכם וכבר נתקבלו ונתפשטו חיבורי חיי אדם על א"ח וחכמת אדם על י"ד בכל גבול ישראל". יתירה מזו, „אשר זיכני בחיי שהתעוררו כמה מדפיסים לחבר ולהדפיס חיבורי". ואף מוסיף ומדגיש: „ובחיי הכותב שספרו לי מופלגים שראו לכמה מופלגי תורה וחריפים שחוזרים בחיבורי זה ואמרו שהיא להם כתורת השלחן ערוך שאינם צריכים להטריח עצמם זמן רב וגם שמוצאים בחיבורי כמה וכמה דינים חדשים... ואני מעיד שבאו לביתי לומדים מופלגים ויודעים למשקל ולמטרח בשמעתא להקשות ולתרץ בחריפות ובקיאאות ואינם עשירים וקנו ממני חיבורי ח"א וחכמת אדם מטעם הנזכר". המחבר מעודד מהצלחת ספרו, משנה את טעמו ובמקום שבמהדורה הראשונה מאחל לעצמו שתהא „ביאה כיציאה" — היינו, הלואי וההכנסה תכסה את הוצאות הספר והדפוס, ובשער מודיע: „לדעת כי חלק הי"ד מוכן בידי המחבר כדמות הזה ונחלק ג"כ לשני חלקים ח"א וח"א (כנראה, שבדעתו היתה לקרוא שם: חיי אדם ונשמת אדם גם לחלק יורה דעה) ואולי יעלה לרצון ויסכימו מן השמים ויתנדבו לב' א' מן המדפיסים להדפיסו יכתוב לק"ק ווילנא וימסרו המחבר בעין יפה להדפיסו לזכות בו את הרבים". הכוונה, לחכמת אדם על יורה דעה, הרי במהדורה השניה מופיעה אחרי ההקדמה: „הסכמה" (?) ובה נאמר: „להיות שאני בטוח בחסד ד' שחיבורי הן על א"ח והן על י"ד לא יכזבו מימיהם, להשקות מהם צאן קדשים ויודפסו ויחזורו וידפיסו... ולכן אני גוזר בגזירות נחש ובלטותא דרבנן וברשת שפרש יהושע בן גון שלא ירים איש את ידו להדפיס חיבורי, רק דוקא ברשותי או ברשות בני ודוקא מחיבורי שיהיו מוגהים בכתיבת ידי ממש ועפ"י אופנים שאמסור לבני שיחיו בכדי שיהיו נרפסים בלי שום טעות וחסר ויתיר וחליף". ואכן, בהוצאה שלישית בתקפ"ה — שהופיעה לאחר מות המחבר — שנפטר בתשרי תקפ"א — נתווספו הגהות, הוספות ותיקוני-טעות — וגם לרבות שגיאות דפוס מחדשות לאין ספור. בנוסף על העזובה בדקדוק הלשוני והעדר הפיסוק, הרי ש„הסכמה" זו גרמה ג"כ להדפסה בלתי חוקית — כי המדפיסים לא יכלו לעמוד מול אתגר הצלחתו של הספר והביקוש אחריו — ושינויים במכוון, שהכניסו המדפיסים בכדי „להינצל" מאיסור הסגת גבול אשר גבלו המחבר ובניו. כדי למצוא צדדי-היתר בדבר, סברו שע"י שנויי-נוסח ואי-שימוש בהגהות או בחלק מהם — אין עוברים על איסור השגת גבול. ואכן, המסכימים, גדולי הדור על ההדפסה הראשונה — גזרו איסור רק על עשר שנים בלבד.

ואמנם במהדורות הבאות כגון: משנת תקפ"ה באה „הודעת המדפיסים" המזהירים: „מודיעים אנחנו שהיו לנו הוצאות הדפוס הרבה מאד על הס' הלז, ובפרט בעת שקנינו ההוספות מבני המחבר (מלבד קניית הספר עצמו שמכבר) ומודעת זאת, כי יש לנו הסכמות ששום אדם אינו רשאי להדפיס לעולם, ע"כ באם שאחד יעזוב וידפיסו בלי ידיעתנו, לא נחשה ולא נשקוט כי יש לאל ידינו ליתנו בפלילים ולעונשו בעונש רב, כראוי למתפרצים בעם". ואף חזרה ונשנתה הודעת זו בדפוס מן-ראם משנת תקצ"ט, תר"ד ועוד. עד כדי כך, שבדפוס וארשה עם הביאור „תוספת חיים" מתרמ"ב פורסמו

רשיון והסכמה מנכד המחבר על תוצאה זו בצירוף הביאור.
אולם, במרוצת הזמן הופיע ה"חיי אדם" בהוצאות רבות ובצורות שונות עם
ה"נשמת אדם" ובלעדי; ה"איסורים" רק היוו עילה לרעותא: לשנות ככל האפשר —
ובצורה הנראית למרפסים ולגרום על ידי כך למיעוט דמות הספר, שלימותו ותיקונו.

•

ובגורל הספר כך גורל שער הספר. גם על ה"שער" עברו גלגולים רבים. אין
לך כמעט "שער" הדומה למשנהו. כך, השער הראשון — הר"ב — שונה מזה שבדפוס
השני בתקצ"ט — הר"ב — שבו לראשונה, כאמור מופיע גם שם המחבר. בהוצ'
השלישית מתקפ"ה השער — כפי הר"ב — שונה בתכלית מקודמיו, ולרוב, תוכן השער
זה הוצתק — אם גם בשינויים — במהדורות הבאות. השער הזה, מעשיידי — כנראה
— של המגיה המ"ץ הר"י ובמהדורה זו נדפסה התקדמה השניה (מתקצ"ט) וכך כמעט
בכל מהדורות, למעט המהדורה האחרונה שהופיעה לפני כמה שנים, בצירוף הפירוש
של הרב ר"ב זילבר מבני ברק, שהתוויר עטרה ליושנה והדפיס רק ההקדמה הראשונה.
ובמהדורה זו — השלישית מתקפ"ה — פורסמה לראשונה, "הקדמת הרב המ"ץ מתר"י" —
שאכן נדפסה בהרבה מהדורות.

כך, במהדורות זולקוב משנת תקצ"ח — בשער — בכותרת: הפסקה מדפוס
תקפ"ה: „על כן קרא שמו חיי אדם כי ממנו תוצאות חיים לכל ההוגים בור". ובקיצור:
„ועוד לו חלק שני אשר קרא שמו נשמת אדם" וכו'. במהדורת וילנא מתקצ"ט — כמו
בתקפ"ה בתוספת פיסקה: „ולטובת הקורא חיברנו את האוהל להיות אחד הצגנו בקצה
היריעה בכל עלה ועלה את נשמת אדם השייך לכל כלל". במהדורת וילנא מתר"ט
הכותרת: חיי אדם עם נשמת אדם — הנוסח לפי תקפ"ה, רק בתוספת: „ולטובת הקורא
הצגנו בקצה היריעה בכל עלה ועלה, הנשמת אדם השייך לכל כלל", בצירוף ההקדמה
השניה ובהשמטת הקדמת הרב המ"ץ הר"י. ובמהדורת וילנא משנת תרפ"ג, נדפס
ה"חיי אדם" ללא ה"נשמת אדם" ובצירוף הפיסקה הראשונה, הכל לפי דוגמת תקפ"ה.
בדפוס צ'רנוביץ מתרכ"ד — השער — ספר חיי אדם ונשמת אדם — כותרת
ראשית. ובסמוך לה: „על כן קרא שמו חיי אדם כי ממנו תוצאות חיים לכל ההוגים
בו...". ובשולי היריעה נדפס „ס' נשמת אדם מתבהמ"ח בעצמו ובו מבואר מאיזה טעם
וסברא הכריע כן". בדפוס פראנקפורט תרט"ו השער — חיי אדם — „נקבצו ובאו בסדר
נכון כל המצוות אשר יעשה אותם האדם כל ימי חלדו. ויקבוץ המחבר כעמיר גורנו,
את כל הדינים והלכות הכתובות בש"ע או"ח עם כל הדינים המפורזים בספרי האחרונים
וכל דין ודין ביאר בטעמו מלבד הרבה חידושי דינים שהמציא המחבר מדעתו על פי
הצעות וראיות בבלי וירושלמי ומגדולי הפוסקים — עוד הגדיל לעשות במקום שנפלה
מחלוקת באיזה דין והלכה, הכריע המחבר בראיות ברורות ואמרות טהורות כאחד
מהם למען ידעו ב"י את הדרך אשר ילכו בה לבל ייכשלו".

ב"חיי אדם" דפוס וארשה תרמ"ב בצירוף פירוש „תוספות חיים" מר' משולם
פינקלשטיין, השער כמו הנ"ל, אבל בסיום אחרי: לבל ייכשלו — באה תוספת: „וידעו
את המעשה אשר יעשו אלף בחול ואלף בשבתות ובמועדים לעבוד עבודת הקדש
דבר יום ביומו". במהדורת ברלין מתרכ"ד — השער כמו הנ"ל עד: לבל ייכשלו, אבל
בשולי השער כתוב: „ונספחו אליו הערות והשנות. והוספית אשר נחסר בדפוסים

ספר

חיי אדם

תקן ראשון על אדם

החלק שני

הקרא

נשמת אדם

הוצאת הספרים „חיי אדם" בע"מ

תל אביב - יפו

ה'תר"ס

בהודאדנא ובזיילנא

החלקים

Chay Odan

קודמים, והנה כלול עתה בהדרו בשלימות המעלות" — ובאמת, בכללים הראשונים ובמיוחד בתלי ברכות ותפילה, ישנן הוספות בתכלית הקיצור ובעיקר, דעת ה"דרך חיים" להגאון ר"י מליסא. באותה הוצאה ישנו שער מיוחד ל"נשמת אדם" ובתוספת ציון: "גדפס מחדש ע"י הרב מהר"י נחמן אברהם גאלדבערג נ"י". כנראה, שרוב זה גם הוסיף התערות ל"חיי אדם". ותמוה, שהזכיר את שמו דוקא ל"נשמת אדם" שבצדו הערות והתהוות מרעטות ואילו ל"חיי אדם" — אין זכר לשמו, המגיה והמהדיר (אגב, רב זה היה המגיה בדפוס אביו — מקודם באלטונא ואח"כ בברלין — מדפיס ותלמיד חכם. הוא גם הגיה עם הוספות את תוספת לר"ע איגר למשניות — דפוס אלטונא תר"א — ואף הוסיף הגהות לספר המנהיג לר"א ירחי, ברלין תרכ"ח).

ואופייני, שריבוי המהדורות הוליד גם קוריוזים נדירים, כך, הופיעה מהדורה — לפי השערה וצורת האותיות — דפוס שטטין, ללא ציון המדפיס, מקום ההדפסה ושנת ההדפסה (כנראה, שתופעה המצויה כעת, של הוצאה בתעלמת שם המו"ל, המדפיס, המקום והשנה — כבר היה לעולמים) ובסוף השער צוין: "והדפסנוהו ברוב יופי באותיות חדשות, והוספנו בו דברים הרבה אשר נחסרו מהספר הזה בדפוסים הקודמים, והנה עתה כלול בהדרו בשלימות המעלות" — אבל, לשוא תחפש בו, "דברים הרבה אשר נחסרו בדפוסים הקודמים", אין בו שום חידוש ותוספת יותר מאשר דפוסי קניגסברג, ברלין, פראנקפורט ועוד.

סבורני, כי למותר לפרט כל השינויים שבמהדורות הרבות לעשרות. הדוגמאות הנ"ל מאלפות למדי. נציין רק, כי במהדורה האחרונה משנת תשכ"ד בצירוף פירוש "בית ברוך" להרב ר"ב וילבר, בשער כתוב: "ספר חיי אדם — חברו הרב המאור הגדול מהר"ר אברהם דנציג וצלה"ת, מו"צ דק"ק ווילנא — ונלוה אליו ספר, "בית ברוך" וכו'". וכאמור, בניגוד לכל המהדורות הקודמות פורסמה ההקדמה הראשונה משנת תק"ע.

*

בסיכום, תפוצתו ללא תקדים של ה"חיי אדם" העידה על השתרשותו בקרב המוני עם ישראל. הספר הזכר בין כל השכבות כרב-מכר הלכתי. ואם אמנם, יש מהלכים לדעה כי ה"משנה ברורה" דחק רגלו ופחתה פופולאריותו וגם חבורות-חבורות קבעו לימודם ב"משנה ברורה", הרי שבאה המהדורה האחרונה הנ"ל בצירוף פירוש של ר"ב וילבר המדגיש בהקדמה: "הרי ה"חיי אדם" הוא ספר תמציתי מהשלחן ערוך ונושאי כליו, וגם לאחר הופעתו של ה"משנה ברורה" לא נגרע מערכו של ה"חיי אדם" בתור ספר שימושי ומשמבקשים לדעת הלכה למעשה פונים אל ה"חיי אדם" — שמע מינה, משמים קא זכו למחבר, "חיי אדם" שספרו ישמש לחם-חוק הלכתי לכל אדם מישראל".

ב. גלגול-נוסח ושינויי-תוכן

ניתן לומר, כי אכן עבר הספר גלגול-נוסח ושינויי-תוכן — במדה בלתי מצויה, ואמנם, חלו בו שינויים — יותר מאשר כל ספר אחר. אפשר, כי כמעט אין שתי מהדורות שהן שוות. ובגין כך, רבו שגיאות-דפוס, טעויות סופר ושכשטא כיון דעל על. שגיאות למכביר הלכו ונשנו — עם כל הדפסה נוספת שזכה ספר זה, למעלה מן המשווער. כך, המחבר הוציא לאור ספרו בשנת תק"ע (אגב, בנשמת אדם הנספה לו, צוין התאריך: תקס"ט) ובעצמו מציין כי חלו בו שגיאות דפוס וכי לשם תיקון במקצת הוא

מוסיף בשער הספר, לאחר ההקדמה, לוח הטעות והשמטות מ„חיי אדם“ — ותנא ושייר. במהדורה השניה בתקע"ט הניף המחבר ידו שנית והוסיף בפנים הטקסט תיקונים והוספות, שינויים ותיקוני-סגנון — במדה גדושה. ההוספות תופסות אולי כדי רבע נוסף מהספר. והשינויים הם מהותיים מאוד, כפי שציין בשער הספר של המהדורה השניה, בהדגישו: „... ועכשיו בדפוס הזה נתווספו עוד כמה מעלות: א. הוסיף המחבר כל הלכות פסח בשלימות וכמה חידושי דינים הוסיף מדילי וגם מהחיבור הגאון בעל חוות דעת. ב. כמעט שלא ימצא דף או עמוד שלא ימצא הגהות חדשות וכמה סימני ש"ע שנשמטו בראשונים. ג. בדפוס הראשון היו ראשי תיבות הרבה עד שעי"ז נשתבשו בהבנת המחבר ועכשו נדפס באר היטב. ד. לבקשת הלומדים שהורגלו ללמוד הש"ע כסדר ונלאו למצוא דבריו בחיבור הזה לכן הדפסנו לוח הסימנים ע"פ סדר הש"ע ובקל ימצא דבריו באיזו כלל ובאיזו סימן. ה. גם בחלק ב' (הכוונה ל„גשמת אדם“) נתווספו בו חידושים הרבה“. אפשר להוסיף: כי לא רק הוספות ותיקונים ישנם כאן, אלא גם השמטות. במהדורה ב' השמיט המחבר כמה מדבריו — כנראה, שחזר בו ממשנתו הראשונה או שמצאם כמיותרים — בכל אופן, השמטות אלו ללמד יצאו.

אולם, קרה, ודוקא במהדורה השניה גאה ועלה גל הטעויות — ובעיקר שגיאות דפוס למכביר. כך שגם המחבר בעצמו עמד על כך וציין בהקדמתו (זו השניה שנדפסה בכל המהדורות) באמרו: „והנה, הוזהרתי המדפיסים שיוהירו העוסקים במלאכת הדפוס והמגיחים שישגיחו בטוב לתקן כל הטעויות ושדפיסו הכל כמו שהגהתי בחיבורי אך מלבד שכבר אמרו כשם שא"א לבר בלי תבן כן א"א לדפוס בלא טעות ומכ"ש בזה"ו שהפועלים דחוקים אחרי פרנסתם וצריכים למהר מלאכתן ומכ"ש בחיבורי זה שהגהות שהגהתי כלם היו כתובים בגליון הספר ופעם נחלף למסדר האותיות ממעלה למטה ופעם לא היה נמחק כראוי הנוסחה הישינה (!) והדפיס את נוסח הישינה ופעם שהשמיט שורה או חצי והמסדר אותיות והמגיה הם כמשל החיגר והסומא שזה אומר שלא הגיה כהוגן וזה אומר שהמסדר התעצל א"ע מלתקן ולכן הוכרחתי לעשות לוח הטעות לתקן כל שגיגות“. ועד כדי כך, „ואני מבקש מכל הלומד בחיבור שירשם מקודם כל המקומות מלוח הטעות בפנים כדי שידע בכל המקום באיזה מקום הטעות ואז ילך לבטח דרכו, ולא יסמוך אדם עלי לפסוק שום דין למעשה עד שמענו (שיעיין) מקודם בלוח הטעות“ — הודאת בעל דין כמאה עדים דמי.

כדוגמא למידת השינויים והתיקונים שהכניס המחבר במהדורה השניה — מלבד הנ"ל — יש להראות על כך, שבהלכות יום הכיפורים — חסרים לגמרי כלל קמג והמחצית השניה של כלל קמד הכולל את „הנוסח המוסכם מהפוסקים של כל נדרי“ — ותפלת זכה, שנתקבלה בכל תפוצות ישראל, לרבות בבתי החסידים וה„שטיבלעך“. „תפלת זכה“ — סימן לפופולאריותו של ה„חיי אדם“, כספר-העם, החביב על כל.

אבל, הספר עבר את כור המבחן — השינויים והתיקונים בפעם נוספת ע"י הרב המ"ץ ר' ישראל בר' אליעזר, במהדורה השלישית משנת תקפ"ה ונרמז על כך בשער הספר „וכבר נדפס זה הספר פעמים, ונתקבל בכל מושבות בני ישראל, ועתה נדפס זה הספר פעם שלישית כתבנית הראשונים, אך ראה זה חדש הוא כי נתווספו בו כמה הוספות דינים, אשר עדן לא היו בראשונים, כאשר יחזו עיני כל קורא בו, וכמעט אין לך הלכה שלא חידש בה המחבר כמה חידושים הנצרכים מאוד“. ואכן לא רק נתווספו חידושים של המחבר אלא גם של המגיה הרב המ"ץ הר"י, וכעדות עצמו בהקדמתו

הנוספת, באמרו: „גם אנכי נדרשתי מאתם (בני המחבר) שמו פניהם אלי ושחרו אותי להיות נטפל לעושי מצוה בהעתקת הגהות הרב בגליון הספר ולהכניסם בפנים במקום הראוי... והגהתי ומצאתי טעותים רבים שנפלו בדפוס הראשונים והכנסתי כל השמטות החדשות והישנות הכל בפנים הספר... ועוד לאלוה מלין יש אשר נשמטו מהמחבר אשר פלטה הקולמוס גם בהגהותינו אשר עדיין לא נרשם להביאם בתוך הספר בדינים מחודשים הנה אשר לא ביארום הפוסקים, אמרתי ג"כ להעלות עם הספר". ויש אשר הגהותיו והוספות של המגיה הרב המ"ץ הר"י הובאו פנימה — בתוך הטקסט — בדפוסים ובהוצאות לימים כי יבואו, ויש שהושמטו — בחלקן — בדפוסים שונים. ההשמטות הללו הן תוצאה מהאיסורים שהופיעו בדפוס ובמהדורות וילנא בעיקר, וזכות ה„קופירייט“ הבלעדית שתבעו צאצאי המחבר לעצמם. כתגובה לכך, נדפס הספר שהביקוש אחריו גבר והלך במשך הזמן — ללא הגהות אלו, כולן או מקצתן, בכדי לא להילכד באיסור קונם ושמטא, שאולי רק ניתן בתנאי שהספר יידפס יחד עם הגהות אלה, אבל בלעדן „גדרנא לא נדרי ואסרנא לא אסרי“ — וע"ז בפרק הראשון. תבה נתבונן בכמה וכמה שינויים מהותיים ואופייניים — במהדורה ב וג — לעומת המהדורה הראשונה — וג לעומת ב, וכמו כן הבדלים מספר במהדורות שונות.¹

1. כגון, בפתיחת הספר, בראשית כלל א ס"א מתחיל המחבר בשינוי נוסח ומהות מאשר בטור ובשלחן ערוך: „מצות עשה מן התורה שיהי' אדם דבק תמיד במחשבתו בהקב"ה כדכתיב: את ד' אלוֹקֶיךָ תִירָא וכו' ובו תדבק וכי אפשר לאדם שיהי' דבוק בהקב"ה, אלא ר"ל שידבק תמיד מחשבתו בו כדכתיב „שויתי ד' לנגדי תמיד“ והוא כלל גדול בתורה ובמעלות הצדיקים“ וכו', כל המובאה ממורה נבוכים שבהגהות הרמ"א בראש הש"ע (אגב, הרמ"א מדגיש: „שויתי ד' לנגדי תמיד“ הוא כלל גדול בתורה ובמעלות הצדיקים — אבל לא בסגנון, „מצות עשה מן התורה“ וכו') עד „ובושתו ממנו תמיד“. וכאן במהדורה השניה נתווסף הציון (ס"א — הכוונה על השלחן ערוך). ואולם, הסעיף כולו הוגדל פי שלש לפחות. ובאמצע נאמר: „כש"ד (כללו של דבר) חייב אדם לתת עינו ולבו על דרכיו ולשקול כל מעשיו במאזני שכלו וכשרואה דבר שיביא לידי עבודת הבורא יתברך יעשהו ואם לאו לא יעשהו ומי שנוהג כן עובד את בוראו תמיד“ (ס"י רלא). וראיתי לאנשי מעשה שקודם אכילה היו אומרים הנני רוצה לאכול ולשתות כדי שאהיה בריא וחזק לעבודת הבורא ית"ש. אגב, בדפוס זולקווא תקצ"ח מודגש: כש"ד — כל שכן דחייב אדם וכו' — וכמובן, שפיענח הר"ת אינו נכון.

במהדורה השלישית תק"ה באו הוספות מעשי ידי המגיה המ"ץ הר"י, כך, אחרי הקטע הראשון המסתיים (ס"א) מתחילה התוספת: „ולא יתבייש מפני בני אדם המלעיגים עליו בעבודת הבורא ית"ש ועכ"פ לא יתקוטט עמהם“ (גם זה נאמר בסעיף א בש"ע). ובסוגריים ההמשך: „והעיקר בעבודת הבורא בהצנע לכת ולהסתיר מעשיו הטובים מבני אדם והבט נא וראה מה דאיתא בזה"ק פ' חיי ופ' שלח זכאה איתו מאן דאזעיר גרמיה בהאי עלמא כמה איתו רב ועילאה בההוא עלמא“ וכו' — ומסיים: „ועיין בחובת הלבבות שער יחוד המעשה פ"ה“) ומכאן ואילך עד סוף הסעיף הוא לפי המהדורה השניה מתקע"ט. אגב, כאן נאמר בפירוש: כש"ד = כללו של דבר.

במהדורה הראשונה ס"ה — ואלו הן המצוות וכו' — במצוה (ג) באמצע: „וכ"כ פילוסוף גדול ומפורסם מחכמיהם בשנת תקמ"ה, שכל המופתים השכליים הניתנים ע"י בני

העלינו רק דוגמאות על קצה המזלג, ואולם, גם במעט שהעלתה החכה יש ללמוד על גלגולי הספר — נוסחאותיו, השמטותיו וטעויותיו. ואולי, דווקא מפני תפוצתו הבלתי משוערת, כאמור, חלו בו ידים ורבו השינויים וההבדלים. וכאן לפנינו בקעה הראויה להתגדר בה — גיפוי הספר משגיאות וטעויות כדי שיהיה מתקן כל צרכו.

ג. המבנה ועיצוב דמות

מחבר ה„חיי אדם“ בניגוד לרוב מפרשי השלחן ערוך לא התכוון בחיבורו להוציא מתחת ידו קיצור הש"ע — חלק אורח חיים — אלא תמצית וריכוז. הוא שאף להגיש את ההלכות המצויות ביותר בחיי אדם מִישראל, יום־יום — בצורה פופולארית, תמציתית, בלשון קלה ושווה לכל נפש. הוא ידע והכיר שמלאכתו לא תהא

אדם הוא שקר ואין לסמוך עליהם והראה ב' מופתים על חידוש העולם וכן ב' מופתים על היפוכו ונלאו כל הפילוסופים להכחיש המופתים ומזה הוכיח שכל המופתים הם שקר מוחלט, רק האמת מה שקיבלנו מאבותינו וכו'. במהדורה השניה תקצ"ט — כמו בראשונה ללא שינוי. ואילו בשלישית מתקפ"ה בהשגחת ובהגהת המו"ץ הר"י — ואילך, בכל מהדורות ה„חיי אדם“ הושמט קטע זה — ללא יוצא מן הכלל. ואפילו בדפוסים כגון זולקווא תקצ"ח — שברובם נקטו הנוסח של המהדורה השניה — בכ"ז קטע זה איננו. ואופייני, שהמובאה: „וכ"כ פילוסוף גדול ומפורסם מחכמיהם בשנת תקמ"ה" — מייחסים לפילוסוף הגרמני הנודע: עמנואל קאנט.

בכלל ב סוף ס"ב, נתווספה — במהדורה השלישית — הערה בסוגריים: (ונכדי האברך המופלג מהר"ר אליהו הביא ראיה וכו'). כנראה, שזוהי הוספת המחבר ונכדו זה נקרא ע"ש הגר"א מחותנו, כידוע, התחתן בעל ה„חיי אדם“ בהרב ר' יהודה לייב, בנו של הגר"א.

בכלל ב ס"ג, ישנן הרבה הוספות במהדורה השניה לעומת הראשונה. ברם, בניגוד למקובל, שמהדורה זו באה להוסיף על הראשונה, הרי כאן יש לציין השמטה דוקא. בעוד שבראשונה נאמר בסוף ס"ה (ועיין מ"א ריש פ"א שתמה דלא נמצא בשום פוסק, אבל בירושלמי סוף דף ט"ז משמע להדיא הכי) הרי במהדורה ב נאמר רק (עיין מ"א ריש ס"ה פ"א). ואילו השאר הושמט.

במהדורה הראשונה מכיל כלל ג לה סעיפים ואילו בשניה לה. הסעיפים לד, לו, לה נוספו במהדורה זו.

שם, כלל סג ס"א נאמר: „הרואה אילנות טובות ובריות טובות נאות אפילו עכו"ם אומר בא"י אמ"ה שככת לו בעולמו ודוקא פעם ראשון כשרואה אותו ולא יותר, לא עליהם ולא על אחרים אא"כ היו נאים מהם, אבל אסור להסתכל בעכו"ם רק ברא"י בעלמא". אולם, במהדורת תקצ"ט כתוב: „הרואה אילנות טובות ובריות טובות נאות מכל עם ועם אומר בא"י אמ"ה שככה לו בעולמו ודוקא פעם ראשון כשרואה אותם ולא יותר, לא עליהם ולא על אחרים אא"כ היו נאים מהם" — ולא יותר. אולי, השינוי בא עקב החמרת הצנזורה הרוסית. בדפוסים קודמים רשיון הצנזורה וציון השנה והדפוס רשומים בשפה הפולנית. שם, בסוף ס"ה, בענין ברכת החמה, נאמר: „והייתה שנת תקמ"ה ותהי' אי"ה שנת תקע"ג, ה' יזכנו לברך אותה בירושלים בקיבוץ גלויות". במהדורה השניה כתוב: „והייתה שנת תקע"ג ותהי' אי"ה בשנת תר"א, ה' יזכנו לברך אותה בירושלים בקבוץ גלויות".

שלימה, אלא אם תשולב בהלכה פסוקה ובהכרעה ברורה — על פי רוב. בעל ה"חיי אדם" בצד היותו פופולאריזטור של ההלכה היום-יומית — המצויה ברובה המכריע בחלק אורח חיים של השלחן ערוך, העמיד את עצמו — למרות ענוותנותו המופלגת — כפוסק ומכריע. המטרה שלפניו: ספר הלכתי, תמציתי וריכוזי,

ואילו במהדורת טשערנאוויץ תרכ"ד שינו המדפיסים על דעת עצמם את הנוסח וכתבו: „והייתה שנת תר"א ותהי' אי"ה בשנת תרכ"ט ה' יזכנו לברך אותה בירושלים". שינוי נוסח זה גותן מקום לטעות כאילו כתב המחבר עצמו פיסקה זו.

באותו כלל, בס"ד, במהדורת תקפ"ה בגידון: „הרואה קשת", נאמר בסוף: (ומצאתי בספר א' שמו נעלם ממני שאין להגיד לחברו שיש קשת מטעם מוציא דבה).

באותו כלל, בס"א הנוסח: „הרואה קברי ישראל מברך בא"י אמ"ה אשר יצר אתכם בדין כו' ועל קברי עכו"ם אומר בושה אמכם". במהדורת תקצ"ט, הושמטה הפסקה האחרונה וכן כמעט בכל המהדורות.

באותו כלל, הסעיפים יג טז — אינם במהדורה הראשונה, ואילו בס"ד נאמר במהדורה זו: „כ' הב"ח בשם ספר האשכול הישמר לך לראות קנאות של עכו"ם וה"ה מחולתם או שום דבר שמחתם ואם תשמע קול עכו"ם מחנגין ושמחים האנח ותצער על חורבן ירושלים ותתפלל להקב"ה עליהם וע"ז נאמר אל תשמח ישראל אל גיל כעמים מלבד שיש בכל זה מושב לצים ואפי' הוא של ישראל". במהדורה השניה נאמר: „כ' הב"ח בשם האשכול הישמר לך לראות קניגאות של עכו"ם וה"ה מחולתם או שום דבר שמחתם ואם תשמע קול עכו"ם מחנגים ושמחים האנח ותצער על חורבן ירושלים ותתפלל להקב"ה עליהם וע"ז נאמר אל תשמח ישראל אל גיל כעמים מלבד שיש בזה משום מושב לצים ואפי' הוא של ישראל ואמרו חז"ל במסכת ע"ז י"ח ע"ב דרש ר"ש בן פזי אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ההולך לטריטאות ולקרסאוו פרושו פלטין וכל דבריהם כשהן נאספי' לשחוק וללצן ובדרך חטאים לא עמד זה שלא עמד בקנגיון פירושו צידת חיה ע"י כלבים וכל מעשיהם שחוק ושמחה ובמושב לצים לא ישב בתחבולות, נ"ל דר"ל כמו שעושין בלאגזירער שהוא מרקד על החבל וכן שאר מעשים שעושין האנשים ההולכין לבתי שחוק והיתול שקורין קאמעדיטש וראדזטש ועיין שם בגמ' גודל האיסור של ליצנות ובעו"ה אנשי דורנו אפי' הלומדים אינם גוהרים מזה ומדברים דברי ליצנות ואין לו לאדם [רק] בדברי תורה או משא ומתן שהוא חיוו כמו שאמרו שמא יאמר אדם הואיל ולא הלכתי לטריטאות וקרסאות אלך ואתגרה בשינה ת"ל ובתורתו יהגה יומם ולילה". בדפוס זה חלה טעות, במקום: פירושו, צ"ל: פירש"י. במהדורת תקצ"ט, קוצר הסעיף בהרבה והועמד רק על עיקרו ואין זכר ביחוד לפסקה: „מכל זה נשמע גודל האיסור שעושין האנשים ההולכין לבתי שחוק והיתול שקורין קאמעדיטש וראדיטש", ועוד.

במהדורות שונות — הניסוח שונה. יש וכתוב בהן לפי נוסח מהדורה ב' — עם הטעות „ופירושו" במקום: „פירש"י". ויש לפי נוסח המקוצר במהדורת תקצ"ט. ואפילו בדפוס וילנא גופא, ישנם שינויי-נוסח, כך, בדפוס וילנא משנת תר"ט, הנוסח הוא לפי דפוס תקצ"ט והגירסא הנכונה: פירש"י, ואילו בהוצאת וילנא תרפ"ב, הנוסח לפי מהדורה ב' וגם לרבות הטעות: ופירושו במקום: פירש"י. כמו כן בשאר הדפוסים, כגון: דפוס ברלין וטשרנוביץ תרכ"ד. הוא שאמרנו שאין ניסוח אחד — וכל מהדורה שונה משניה, אם כמעט ואם בהרבה.

קל ושווה לכל — ללא גמגום, ללא היסוס וללא השארת דבר — כמוכן, בגדר האפשרות — ובעיה בצריך עיון ובשאלת חכם. אלא משנה ברורה ופסוקה — בדוגמא לשלחן ערוך, פרי יצירתו של מרן הר"י קארו. וגם בעקבות בעל הש"ע דרך וצעד בשכלול יצירתו. כשם שמרן ביאר ובירר את פסקיו והכרעותיו בספרו „בית יוסף” כך בעל ה„חיי אדם” — בזעיר אנפין, במקום שהוא מכריע מדעתו, או מברר ענין השנוי במחלוקות והמצריך בירור מקיף, מציין הוא לעיין ב„נשמת אדם”, שבו לן בעומקה של הלכה זו ומראה לדעת מקור הכרעתו ושיקול דעתו — הלכה למעשה.

ואולם, השכיל המחבר לדעת כי מיום שנתפשטו הוראותיו של ה„שלחן ערוך” — כספר הלכה לכל בית ישראל, מן הנמנע, שספר הלכתי-שימושי לא יסתמך על מבנה הש"ע וציון מקור ההלכה בשלחן ערוך, ולכן התקין וסידר לוח מפתחות וגם הציב ציונים בפנים הספר — באופן מקביל לסדר הסימנים והסעיפים שבשלחן ערוך, וכמו שציין בשער הספר (מהדורה שניה — תקע"ט): „ד. לבקשת הלומדים שהורגלו ללמוד הש"ע כסדר ונלאו למצוא דבריו בחיבור הזה לכן הדפסנו לוח הסימנים ע"פ סדר הש"ע ובקל ימצא דבריו באיזה כלל ובאיזה סימן” — היינו, שספר חיי אדם מסודר לפי כללים וסימנים (או דינים) — בניגוד לש"ע שסידורו: סימנים וסעיפים (אגב, ה„משנה ברורה” מציין ח"א (חיי אדם) כלל, דין — במקום: סימן).

מתוך נאמנות למגמתו, השמיט המחבר אותם הדינים שאינם מצויים בחיי יום-יום, או המצריכים שאלת חכם או שהם מיועדים רק לסוג מיוחד. כך, מציין בהל' תפילין, כלל יד ס"ב „דין כתיבת תפילין ועשייתן אכתוב אי"ה בחיבור מיוחד בדין מצוות יחידים... אך כיון שראיתי שהסופרים אינם מדקדקין... ולכן אכתוב כאן מה שישגיח כ"א על התפילין מבחוץ דשם ניכר”, היינו כל הלכות כתיבת תפילין ושרטוטן המיוחדות לסופרי סת"ם — יקדיש לכך חיבור מיוחד. כמו כן, אינו מפרט כל צרכו מצוות ציצית ועשייתן — אלא מצוותה ומעלתה. בעיקר מקדיש את ספרו לדינים ומצוות הנהוגות בחיי אדם מישראל בימות החול, בשבתות ובמועדים. רובו של הספר תופסים דיני

בכלל קמד — דין ערב יום כיפור — בסוף ס"כ שנתווסף במהדורה ב נאמר: „אחר זה ילך לבית הכנסת באימת וברעדה והמנהג בקהלתנו בכל בתי מדרשים להוציא ס"ת מהיכל כמש"כ בכתבי האר"י ז"ל וכבר נדפס בחמדת הימים התפלה שסדר וכו'”. בדפוס זולקווא תקצ"ח — נשמט הספר חמדת הימים אולם כל הסעיף נשאר. בדפוס ראם תר"ט נאמר: „כ. אח"ז ילך לביהכ"ס באימה ורעדה והמנהג בקהילותינו בכל בתי מדרשים להוציא ס"ת מהיכל כמש"כ בכתבי האר"י ז"ל” — ולא יותר. בהוצ' וילנא תרפ"ב נמצא כל הסעיף ללא כל השמטה. בדפוס ברלין תרכ"ד — ללא השמטה. בדפוס טשרנוביץ תרכ"ד בהשמטת הס' חמדת הימים — וכך בשאר הוצאות, זה מכניס זה משמיט. בנידון זה כבר העיר על כך הרב ש' דיבילצקי ב„תגים” א וכבר קדמו א' יערי ז"ל. כמו כן, בכלל קמה, סכ"ג נאמר: הרואה קרי ביה"כ ידאג כל השנה ואם עלתה לו שנה מובטח לו שהוא בן עולם הבא ועיין תיקון לזה בספר חמדת הימים. בדפוס וילנא תרי"ט — חסר כל הסעיף. בדפוס זולקווא תקצ"ח נאמר: „ועיין תיקון לזה בספר ח"ה”, וכמו כן בדפוס טשרנוביץ תרכ"ד. הכל לפי שיקול המדפיס ובהתחשב עם הרינון שיצא על הס' חמדת הימים. ומוזר בהוצ' ראם משנת תר"ט לעיל השמיט את שם הספר חמדת הימים — ואילו בכלל שלאחריו מזכירו מה ראה לכך?

תפלה וברכות — ביחוד ברכות הנתנין, וביותר: הלכות שבת ויו"ט. מקום נכבד בהל' שבת מיוחד ל"ט מלאכות, כלומר: חלוקת הל' שבת בעיקרן מתבררות בתחום הל"ט מלאכות, בניגוד לתחלוקה שבשלחן ערוך המבוססת על ענינים ומושגים, תחומים וארבע רשויות השבת. בחיי אדם לעומת זאת, צמוד כלל מיוחד לכל מלאכה מל"ט מלאכות, וכך גם בהל' יו"ט — תחל מכלל פ דין כלל מלאכות ליו"ט ועד כלל צו — דין הוצאה.

כמו כן הוצאו מדיני שבת: דיני כירה וכופח וכי' שאינם נוהגים בזמננו ועוד. הכל, בכדי להשיג מטרתו, כלשונו: „שאפילו נער בן י"ג יכול להיות בקי בספר — על בוריו“.

מבנהו של הספר הוא: שילוב ואיחוד הענינים הזוהרים וצירופם למקום אחד. כך שונה התחלוקה בכל ענין וענין — מאשר בשלחן ערוך. למשל, בכללי תפילה כלול: תפילות חול, שבת והמועדים — על ההבדלים והחילוקים שביניהם. יתירה מזו, אף שיקע לתוך הספר ענינים ומצוות השייכות לחלק יורה דעה ואף חושן משפט — אבל מקומן כאן מפאת הענין והמושג. כך, לדוגמא, מצוות תלמוד תורה נוהגת בכל יום ובכל שעה ולכן מקומה עוד לפני מצוות ציצית. כמו כן, דיני מזוזה, מעקה והלכות כיבוד אב ואם, דיני קימה והידור בפני חכם וקנן שמקומם ביוורה דעה — העתיקן ושקען בחיי אדם. אף הקדיש כלל מיוחד, כלל סח — דין תנאים שצריך לזהר בכל מצוה ומצוה — לקט מענינים שונים ומקורות רבים שבהם מדובר בהידור מצוה ובהירות הדרושה לקיום כל מצוה כהלכתה — בזאת קלע המחבר למטרתו שהציב לעצמו, ולא במעט, יש לזקוף הצלחת הספר ותפוצתו הרבה — ליסוד השיטתיות ואחידות המגמה, כי ידע המחבר מה לקרב ומה לרחק בכדי שתצא מתחת ידו מלאכה תמה.

עיצוב דמות הספר כיצד?

ה, חיי אדם" מהווה שילוב של ספר הלכה עם ספר מוסר כאחד, רוח של יראת שמים צרופה פרושה עליו. נוסף לכך, חוט של תורת-חסד, תורת הח"ן וקבלת משוך עליו. מצויים לרוב קטעים מוזה"ק, קבלת האר"י ועוד — בצד מובאות מספרי יראים ומוסר, כגון: חובת הלבבות, שערי תשובה ועוד. כך למשל, מתחיל כלל כ ואומר: „התפלה נחלקת לד' חלקים והם נגד ד' עולמות הידועים ליודעי חן, נגד עולם הזה ועולם הגלגלים ועולם המלאכים ועולם העליון“. ומכאן המסקנא: „ביון שכל חלק וחלק יותר גבוה ולכן הן נחלקין (מתולקים) בענין הפסקות“ — הרי לפנינו לא רק תוספת זירוז וטעם נוסף שבתורת הח"ן, אלא ביסוס הלכתי ויסוד-מסד לדינים חלוקים בתפלה. במהדורה השניה הוסיף המחבר בנידון, כגון: „תפלה זמח" לערב יוכ"פ ותוספת מרובה על העיקר מענין תשובת הרבים בפרק-זמן שבין כסא לעשור. מגמתו של המחבר היתה כנראה, להשריש בלב המון-עם והנוער — שלמענם ביחוד מוקדש הספר, הלכה ויראה, ולשם כך בא הדין כשהוא כרוך יחד, עם תוכחת מוסר והנמקה שבמסתורין, ללמדך, שאין להסתפק רק בקיום המצווה גרידא, אלא חייבים להוסיף דביקות בה' בעשייתה בדחילו ורחימו.

במהדורה שלישית תקפ"ה — לאחר פטירת המחבר — בא המגיה הרב המו"ץ הר"י, והוסיף כהנה וכהנה, בכיוון של שיבוץ קטעים מוזהר וספרי מוסר. ותודות לתגהותיו והוספותיו מקבל ה, חיי אדם" לפעמים אופי של „שבט מוסר“, „ראשית חכמה“ —